

دوفصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء(س)
سال بیست و هفتم، دوره جدید، شماره ۲۰، پیاپی ۱۰۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۶

مراحل جریان تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق در غرب^۱

محبوبه شمشیرگرها^۲

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۹/۲۲

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۵/۱۵

چکیده

تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق در غرب، از اندکی پس از آغاز این نبرد تاکنون مورد اهتمام کارشناسان و استراتژیست‌های غربی قرار گرفته و تا امروز با دستاوردهایی قابل تأمل، شامل بیش از شصت کتاب و صدها مقاله و سخنرانی، ادامه یافته است. با وجود این، شناخت آثار و نقد و تحلیل دیدگاه‌های صاحب‌نظران غربی در این موضوع، به نحوی بایسته، مورد اهتمام پژوهشگران داخلی واقع نشده است. با تأمل بر نزدیک به چهار دهه تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق در غرب، می‌توان آثار منتشرشده در دوره‌های تاریخی را در پیوند با تحولات سیاسی و رخداد‌های بیرونی، ذیل پنج مرحله طبقه‌بندی کرد. آشنایی با کلیاتی از ویژگی‌ها و سیر تحول هر یک از مراحل تاریخ‌نگاری جنگ، موضوع اصلی این نوشتار است. این بررسی، کتاب‌های منتشرشده به زبان انگلیسی در اروپا و آمریکا را در نظر دارد که به روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌مندی بی‌واسطه از منابع مذکور انجام شده است.

واژه‌های کلیدی: تاریخ‌نگاری، تاریخ‌نگاری غربی، جنگ ایران و عراق،

تحلیل تاریخی.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2018.3577

۲. استادیار سازمان اسناد (نویسنده مسئول). mah.shamshirgarha@yahoo.com

۱- مقدمه

جنگ ایران و عراق از دهشتناک‌ترین حوادث تاریخ قرن حاضر است که آثار آن محدود به دو کشور ایران و عراق نمی‌شود بلکه در مناسبات منطقه‌ای و بین‌المللی نیز اثراتی گسترده و عمیق برجای گذاشته است. به طوری که بی‌تردید بسیاری از رخداد‌های بزرگ آسیای غربی و حتی جهان در طول بیش از دو دهه اخیر، از این واقعه اثر پذیرفته است. از این روست که توجه ژرف و همه‌جانبه به جنگ هشت ساله، برای شناخت بهتر بسیاری از مسائل سیاسی، نظامی، حقوقی، دیپلماتیک و حتی فرهنگی و اجتماعی عصر حاضر به ویژه در منطقه غرب آسیا و نیز برنامه‌ریزی موفق جهت کنترل و هدایت حوادث جاری و آتی، ضروری است.

فرا تر از مرزها و محدوده جغرافیایی جنگ در ایران و عراق، برخی ایران‌شناسان، پژوهش‌گران نظامی و استراتژیست‌های مراکز دانشگاهی و مؤسسات علمی - پژوهشی در غرب، از همان سال‌های آغازین جنگ، این واقعه را در ابعاد مختلف سیاسی، استراتژیک، نظامی، حقوقی، دیپلماسی و گاه اجتماعی و فرهنگی به دقت مورد ملاحظه و موشکافی قرار داده و چندی یکبار، نتایج بررسی‌های خود را در قالب نوشتارهایی اعم از کتب و مقالات و نیز سخنرانی در محافل دانشگاهی، سمینارها و کنفرانس‌های عمدتاً بین‌المللی، ارائه نموده‌اند.^۱ این روند که از همان آغاز در پی شناخت زمینه‌ها، اهداف، راهبردها، تاکتیک‌ها، درس‌ها و عبرت‌ها و دیگر مسائل مهم جنگ ایران و عراق در قالب پروژه‌های بلندمدت و کوتاه‌مدت فردی و جمعی پی گرفته شد، نه تنها تاکنون ادامه یافته، بلکه در هر مرحله نسبت به مراحل پیشین، بر وسعت و عمق آن نیز افزوده شده است.

---

۱. اطلاعات تعداد قابل توجهی از منابع مذکور، به همت محسن شیرازی‌زاده در منبع‌شناسی دفاع مقدس در زبان انگلیسی قابل مشاهده است. این اثر به معرفی منابع با موضوع جنگ ایران و عراق (به زبان‌های مختلف اروپایی) تا زمان اندکی پیش از انتشار کتاب و در سه بخش کتاب، پایان نامه و مقاله اختصاص دارد. برای مشاهده این منبع، رک: تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس، ۱۳۹۲؛ نیز بخشی از اطلاعات مربوط به کتاب‌های منتشر شده در دنیا را با موضوع جنگ ایران و عراق، می‌توان در *مآخذشناسی جنگ ایران و عراق* یافت. در این اثر، اطلاعات مختصر یا مفصل کتاب‌شناختی و گاه معرفی موجزی از کتاب‌هایی که به زبان‌های انگلیسی، عربی، فارسی (خارج از کشور)، فرانسه، آلمانی، ترکی استانبولی و چند زبان دیگر، منتشر شده‌اند، قابل مشاهده است. برای مشاهده این منبع رک. مرتضایی قهرودی، علی اکبر. *مآخذشناسی جنگ ایران و عراق*، تهران: فرهنگ گستر، ۱۳۸۴؛ همچنین فهرست برخی از این منابع را می‌توان در کتاب‌شناسی منتخبی که به همت رامین خانبگی فراهم آمده، مشاهده کرد. سعی خانبگی بر آن بوده تا تمام کتب و مقالات (به زبان‌های مختلف اروپایی) را با موضوع جنگ ایران و عراق جمع‌آوری کند. در این کتاب‌شناسی ۵۹۲ اثر مدخل شده‌اند که در فاصله زمانی ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۰ میلادی منتشر شده‌اند. برای مشاهده این منبع، رک:

با وجود این، پس از گذشت بیش از سی و پنج سال از آغاز تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق در خارج از مرزهای داخلی به‌ویژه در غرب و آمریکا، در ایران با وجود ترجمه برخی کتب و تألیف مقالاتی معدود، چنان که باید به این موضوع پرداخته نشده است؛ به طوری که کمتر می‌توان از نوشته‌ای مستقل در نقد و تحلیل دیدگاه‌های غربیان نشان یافت. حتی شناختی کلی از چگونگی و روند روایت غربی از جنگ ایران و عراق در دست نیست. نگارنده در این مقاله بر آن است تا با لحاظ سیر تاریخی، مراحل مختلف جریان غربی تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق را همراه با ذکر کلیاتی از ویژگی‌های آنها و مهم‌ترین آثار منتشرشده، به دست داده و بدین وسیله گامی هرچند ابتدایی اما ضروری، در مسیر شناخت بیشتر این پژوهش‌ها بردارد.

۲- ضرورت‌ها

هرچند عده‌ای از تحلیل‌گران غربی، به دلیل کم‌برخورداری از اطلاعات جامع و صحیح، بُعد جغرافیایی و فرهنگی، اثرپذیری از تبلیغات رسانه‌ای و هیاهوهای ژورنالیستی، وابستگی به دولت‌ها و سیاست‌های ضد ایرانی و نظایر آن، به خطا رفته یا دچار تحریف عمدی واقعیات شده‌اند، اما به صورت کلی آشنایی با جریان تاریخ‌نگاری در غرب به منزله گام اول در راستای شناخت و نقد دیدگاه‌های غربیان، نتایجی نیک در پی خواهد داشت. به‌ویژه برای کسانی که از نزدیک در صحنه‌های نظامی یا عرصه‌های سیاسی این واقعه بزرگ حاضر بوده یا مسئولیتی داشته‌اند، یا کسانی که در حال حاضر، در حوزه امنیت ملی و سیاست‌گذاری‌های خرد و کلان کشور به‌ویژه در بخش سیاست خارجی مشغول و مسئول‌اند، ضروری است از دیدگاه و قضاوت دیگران در این باره مطلع باشند.

۳- اهداف

آگاهی از تحقیقات و تحلیل‌های انجام‌شده در خارج از ایران، دستاوردهایی قابل توجه در پی خواهد داشت. افزودن بر گستره و عمق پژوهش‌ها و تحلیل‌های داخلی جنگ، ایجاد حوزه‌های جدید پژوهشی از مناظر متعدد، امکان بازطراحی مباحث مورد تردید و پاسخ‌گویی به مسائلی که هنوز پس از گذشت سال‌ها مورد شبهه و مناقشه‌اند، امکان مقایسه انتقادی میان آمار و اطلاعات موجود در جهت دستیابی به حقایق تاریخی، شناخت نقاط قوت و ضعف تحلیل‌های دیگران، امکان نقد عالمانه تاریخ‌نگاری‌های غربی و روش‌نگری نسبت به تحریف‌های احتمالی، همچنین فراهم آمدن امکان برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری‌های منطقی و به‌موقع در سیاست خارجی و در

مواجهه با تهدیدها و نبردهای احتمالی آتی، از جمله اهدافی است که توفیق در آنها جز با مطالعه و واکاوی این دست متون محقق نخواهد شد. به‌ویژه آنکه با تغییر فضای بین‌المللی و حضور جدی آمریکا در منطقه از ابتدای قرن بیست و یکم و لزوم آمادگی ایران برای مواجهه با هرگونه اقدام نابهنجار منطقه‌ای، به نظر می‌رسد جز با شناخت و تحلیل دیدگاه‌های اعضای اتاق فکر غرب، تعیین راهبردهای استراتژیک در این مقابله ممکن نیست.

۳- مراحل تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق

شاید بتوان با نظری کلی، همه آثار منظور را به دو گروه آثار منتشرشده در دوره جنگ (۱۹۸۰-۱۹۸۸) و پس از آن تقسیم نمود. با خاتمه جنگ، نه تنها مطالعات تحلیل‌گران پایان نیافت، بلکه با توجه به رخدادهای بزرگ پس از آن، نظیر حمله صدام به کویت و عقب‌رانده شدن او به رهبری آمریکا، اشغال عراق، تحولات منطقه پس از حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱، پُرننگ شدن سهم ایران در رخدادهای اخیر سیاسی و دفاعی برخی کشورها نظیر عراق و سوریه و لبنان، تحلیل‌های غربیان همچنان با قوت ادامه یافت.

اما گذشته از تقسیم کلی دوره‌های تاریخ‌نگاری جنگ به پیش و پس از پایان آن، به نظر می‌رسد طبقه‌بندی پژوهش‌های غربیان با توجه به اشتراکات آنها در اهداف، روش‌ها، نقاط اتکا، نحوه استدلال، بهره‌مندی از منابع و مستندات و غیره، در پیوند با رخدادها و تحولات بزرگ منطقه‌ای، از دقت و جامعیت بیشتری برخوردار باشد. از این حیث، می‌توان آثار منتشرشده را ذیل پنج مرحله قابل تعریف دانست:

۳-۱- مرحله اول؛ ۱۹۸۰-۱۹۸۱

در ابتدای وقوع جنگ ایران و عراق، کارشناسان غربی به مواجهه تحلیلی با مسائل و رخدادهای این جنگ رویی خوش نشان ندادند. شاید بتوان مهم‌ترین دلیل آن را، تلقی ساده‌انگارانه و همراه با تردید دنیا و از جمله اروپا و آمریکا نسبت به جنگ ایران و عراق دانست. اغلب کارشناسان، این نبرد را در نتیجه تجدید قوا و شکوفایی آنچه آن را «بنیادگرایی اسلامی» می‌نامیدند، در پی انقلاب ۱۹۷۹ و پس‌زدن عمیق مادی‌گرایی و ارزش‌های سکولار غربی در ایران می‌دانستند که در تعارض با ایدئولوژی همسایه‌ای دیکتاتور و طمع‌کار قرار گرفته بود. از طرف دیگر از نظر اندیشمندان غربی، در آن هنگام مسئله جنگ و فهم چستی و آینده آن، ساده‌تر از آن می‌نمود که ضرورت دست و پنجه نرم کردن با مشکلات آن احساس شود.

یکی دیگر از دلایل بی‌توجهی سیاستمداران غرب به‌ویژه آمریکا نسبت به جنگ در این زمان، خرسندی از ایجاد تفرقه میان جبهه مقاومت منطقه و غفلی بود که به نفع اسرائیل رخ می‌داد. چرا که به قول ازهری،^۱ صاحب‌نظر در موضوع جنگ‌های اعراب، عراق توانسته بود در این جنگ در میان جبهه مقاومت، که اعضای آن یعنی سوریه، لیبی، یمن جنوبی و الجزایر طرف ایران بودند، تفرقه ایجاد کند. در همین راستا دولت ریگان با خرسندی از این غفلت در برابر اسرائیل، از بخشی از مشکلات خود رهایی یافته و هیچ ضرورتی برای اقدام در جهت ایجاد آرامش در منطقه تا زمان فاجعه لبنان در ۱۹۸۲ احساس نمی‌کرد (El Azhary, 1984. P. 4).

بنابراین در این دوره، آثاری قابل توجه به وجود نیامد و حتی همان اقبال محدود، از قالب‌های گزارشی و تفاسیر عمدتاً غیرعلمی، ژورنالیستی، گاه متعصبانه و خالی از پشتوانه مطالعات آکادمیک فراتر نرفت. برای مثال می‌توان از جنگ عراق و ایران^۲ به منزله اولین کتاب منتشر شده در بیان تاریخ این جنگ توجه داشت. عنوان کتاب کاملاً نشان‌دهنده نحوه آغاز این نبرد به صورت حمله عراق به مرزهای ایران است؛ چیزی که بعدها با نام‌گذاری آن تحت عنوان مصطلح و متداول «جنگ ایران و عراق»^۳ نادیده انگاشته شد. ویژگی اصلی این اثر، چنان‌که در بیان ویژگی‌های عمومی آثار متعلق به مرحله اول گذشت، کلی‌نگری و توجه نکردن به جزئیات وقایع و نیز قضاوت‌های یکسونگرانه و اظهارنظرهای قوم‌گرایانه و غیرعلمی درباره حمله صدام به خاک ایران است. این نقص بزرگ هر چند تا پایان جنگ، گریبان‌گیر بخش قابل توجهی از تاریخ‌نگاری‌های جنگ است، اما با اتمام آن و اقبال تعداد بیشتری از تحلیل‌گران و مؤسسات علمی- پژوهشی به این مقوله، همزمان با تسهیل روند قطعیت‌یافتگی برخی رویدادها، تا حدودی مرتفع شد.

به‌طور کلی می‌توان گفت فازهای اولیه تاریخ‌نویسی جنگ به‌ویژه فاز اول آن، نسبت به دوره‌های بعد از کاستی‌هایی بیشتر نظیر محدودیت رویکرد درونی، بی‌توجهی به مسائل بین‌المللی، نبود یا کمبود منابع اولیه و مستندات، تبلیغات و تحریفات متعصبانه و تردیدهای همه‌جانبه نسبت به آینده جنگ متأثر بوده است. اظهارنظرها اغلب بر پایه اطلاعات عمومی، مفروضات سابق و بعضاً پیشداوری‌های نادرست و اخبار رسانه‌ای است. از این رو می‌توان گفت این دست متون بیش از آثار آتی، به آفات پژوهش‌های تاریخی دچار، و به لحاظ علمی کمتر قابل تکیه‌اند.

1. El Azhary, M. S.

2. Firzli, Nicola. *Iraq-Iran Conflict*, Paris: Editions du Monde Arabe, 1981

3. Iran-Iraq war

۳-۲- مرحله دوم؛ ۱۹۸۲- نیمه اول ۱۹۸۸

با وجود کم‌روفتی مطالعات غربیان درباره جنگ در اوایل آن، رفته رفته با گذشت مدت زمانی نه چندان طولانی، ورق برگشت و ایستادگی و مقابله ایرانیان روی جنگ را برگرداند.^۱ این واقعیت هرگز مورد انتظار صدام یا نظاره‌کنندگان غربی نبود. چنانکه استفان گرومون،^۲ تحلیل‌گر نظامی آمریکایی نیز اذعان می‌کند، در ابتدای جنگ، جهانیان منتظر پیروزی کاملاً قاطع، سریع و آسان عراق و سقوط نظام سیاسی ایران و تجزیه این کشور بودند. اما در پی پیروزی‌های بزرگ ایران در نیمه اول ۱۹۸۲ که به بازپس‌گیری بخش زیادی از خاک این کشور انجامید، نگاه جهانیان تغییر جهت یافت. چراکه «در این زمان رویدادهای نظامی نشان می‌داد - آن هم به صورت غیرمنتظره و ناگهانی - طرفی که داشت جنگ را می‌برد، عراق نبود، بلکه این ایران بود که داشت گام به گام به‌سوی پیروزی پیش می‌رفت.» (Grummon, 1982. p.v) این تغییر موازنه در جنگ را می‌توان آغاز توجه جدی غرب به این رویداد دانست.

اساساً این گستره زمانی را می‌توان به دو دوره تقسیم کرد: بخش اول که از این زمان آغاز می‌شود و تا پیروزی ایران در عملیات بزرگ والفجر هشت در اوایل سال ۱۹۸۶ ادامه می‌یابد و بخش دوم که تقریباً از ماه مارس همین سال تا پایان جنگ ادامه می‌یابد و با تشدید اوضاع وخیم جنگ و حضور مستقیم و نظامی ابرقدرت‌ها به‌ویژه آمریکا در خلیج فارس همراه است. مشخصه اصلی دوره اول را می‌توان دستیابی ایران به ابتکار عمل نظامی، صورت‌دادن حملات مکرر و سنگین و در مقابل، دفاع طاق‌فرسای عراق دانست. نقطه ثقل استراتژی ایران در مرحله جدید، تصرف منطقه‌ای مهم و سپس استفاده از این اهرم فشار برای پایان‌دادن به جنگ بود. این استراتژی که تا پایان جنگ ادامه داشت از طرفی، و تشدید قوای زرهی و توان دفاعی عراق به مدد کمک‌های خارجی از طرف دیگر، مرحله سنگینی از نبرد را در هر دو جبهه رقم زد.^۳ از این دوره

---

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره تاریخ جنگ در این دوره، رک. جنگ؛ بازیابی ثبت: بررسی تحولات سیاسی نظامی از ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۱. مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی. نویسنده محمد درودیان؛ ویرایش محتوایی بهاء‌الدین شیخ‌الاسلامی. تجزیه و تحلیل جنگ ایران و عراق؛ ۲. تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۸.

2. Grummon, Stephen R.

۳. برای اطلاع از تاریخ این مرحله از جنگ، درک استراتژی ایران از ترتیب دادن حملات گسترده، شرح عملیات‌های بزرگ ایران در این مدت و آمار تلفات و تجهیزات، رک. تنبیه متجاوز: بررسی تحولات سیاسی نظامی از تابستان ۱۳۶۱ تا فروردین ۱۳۶۷. مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی؛ نویسنده حسین اردستانی؛ ویرایش محتوایی مجید مختاری محسن رشید. تجزیه و تحلیل جنگ ایران و عراق/دفاع مقدس؛ ۳. تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۹.

به بعد با به‌مخاطره‌افتادن منافع ژئوپلیتیک غرب در خلیج فارس، نگرانی‌های آمریکا به صورت دخالت‌ها و حمایت‌های مستقیم و غیرمستقیم آشکار و تا پایان جنگ، بر گستره و عمق آن افزوده شد. دیلیپ هیرو،^۱ استراتژیست و کارشناس نظامی مشهور و تحلیل‌گران متعدد دیگر نظیر ازهری، شهرام چوبین، چارلز تریپ،^۲ آنتونی کردزمن،^۳ آلن فریدمن،^۴ آبراهام واگنر و کنت تیمرمن^۵ به بخشی از امکانات مالی و تسلیحاتی و جنگ‌افزارهای پیشرفته و حمایت‌هایی که به‌ویژه در این مرحله از سوی کشورهای مختلف دنیا به‌خصوص ابرقدرت‌ها و کشورهای عربی در اختیار حزب بعث قرار می‌گرفت، اشاره کرده‌اند.^۶

غرب از این پس با واقعیتی مواجه شد که تاکنون توجهی عمیق بدان نداشت و آن اینکه این جنگ می‌توانست امکان توسعه آنچه آن را «بی‌ثباتی منطقه خلیج» می‌نامید، افزایش دهد. لذا نگاه کارشناسان برای اولین بار به پیامدهای منطقه‌ای و جهانی این جنگ و چاره‌اندیشی برای آن معطوف شد؛ به‌طوری که این رویداد را فراتر از جدال و درگیری بین دو کشور همسایه یافتند که تاکنون نظایر آن در سایر نقاط جهان دیده شده بود. به اعتقاد کارشناسانی نظیر آنتونی کردزمن و آبراهام واگنر^۷ نیز در آن زمان، موفقیت یا شکست آنچه تحت عنوان بنیادگرایی اسلامی از آن یاد می‌کردند، در شکست دادن سوسیالیسم سکولار عراق، برای آینده اسلام و خاورمیانه بسیار تعیین کننده بود. به این معنی که خطر پیروزی ایرانی‌ها، می‌توانست به برانگیختن موجی از حرکت‌های اسلامی- انقلابی در حکومت‌های منطقه و ایجاد الگوهای جدید از خصومت بین اسلام و غرب و شرق بینجامد (Cordesman & Abraham, 1990, p.2).

از طرف دیگر نفت، مهم‌ترین مسئله‌ای بود که در ابتدا توجه آمریکا و کشورهای اروپایی را به منطقه جلب کرد. چراکه با وجود ممانعت‌های صورت گرفته از سوی هر دو کشور ایران و عراق و تلاش برای محافظت از نفت در مراحل مختلف استخراج و صادرات، قطع شاهرگ حیاتی صنعت کشورهای غربی و ضربه به اقتصاد آنها چندان دور از انتظار نبود. از این رو می‌توان پرداختن به

1. Hiro, Dilip

2. Tripp, Charles R. H.

3. Cordesman, Anthony H.

4. Friedman, Alan

5. Timmerman, Kenneth R.

۶. برای اطلاع بیشتر درباره کمک‌های کشورهای مختلف دنیا به عراق در طول جنگ ایران و عراق/دفاع مقدس، رک. صفری. محسن. *ما اعتراف می‌کنیم*. حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی. ۱۳۷۰؛ این کتاب با هدف آشکار نمودن وجوه مختلف حمایت‌های همه جانبه ابرقدرت‌ها از رژیم بعثی عراق، مشتمل بر برخی اعترافات منتشر شده در رسانه‌ها و مطبوعات، کارشناسان سیاسی و نظامی و مقامات کشورهای غربی (اروپا و آمریکا) درباره موضوع حمایت‌های مالی و نظامی آنها به عراق در جریان جنگ تحمیلی بر علیه ایران است.

7. Wagner, Abraham R.

اهمیت این مسئله را فصل مشترک آثار غربیان درباره جنگ ایران و عراق دانست که در این مرحله در مسیری پرننگ ادامه یافت.

نظر به آنچه گفته شد از اینجاست که کارشناسان مراکز استراتژیستی، با ملاحظه تهدیدات منافع آمریکا و متحدانش، راه تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق را با درنگی معنادار از شروع ژورنالیستی و تفسیرهای متعصبانه گذشته، که اکنون گمراه‌کننده و بی‌اعتبار می‌نمود، جدا کردند. پس از این به تدریج شاهد آثاری با رویکرد تحلیلی-پژوهشی هستیم که رفته رفته و به‌ویژه در ادوار پس از جنگ و جبهه استنادی آن‌ها پرننگ‌تر می‌شود. *جنگ ایران و عراق: درگیری مسلمانان*^۱ به قلم استفان گرومون و منتشر شده از سوی «مرکز مطالعات راهبردی و بین‌الملل»^۲ اولین اثر نسبتاً پژوهشی در حوزه تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق است که این جنگ را همراه با حداقل جزئیاتی مورد بررسی قرار داد. گرومون اولین کسی است که باب سخن درباره مسئله بُرد و باخت در جنگ را باز کرد؛ مسئله‌ای که تا پیش از این سخن گفتن درباره آن بیهوده می‌نمود. از نظر او ماهیت جنگ به گونه‌ای بود که ایران، حتی اگر نمی‌باخت، در واقع جنگ را بُرده بود و در مقابل، عراق اگر برنده نمی‌شد، بازنده آن بود و همین مسئله می‌توانست غرب را با مخاطراتی مواجه سازد (Grummon, 1982, p.vi).

برای اولین بار در این دوره توجه به ریشه‌های ایدئولوژیکی این نزاع برجسته شده است. بسیاری از کارشناسان نظیر گرومون تحلیل و پیش‌بینی خود را با این عقیده گره زدند که اساساً جنگ ایران و عراق بر پایه منازعات جغرافیایی و تاریخی، آغاز نشد بلکه این جنگ به شدت مبنای ایدئولوژیک دارد؛ تقابلی که در آن، نوع ویژه‌ای از جهان‌بینی توحیدی در مقابل حزب سکولار بعث عراق قرار گرفته است. از این رو یکی از نقاط تکیه پژوهش‌های این مرحله، توجه به حزب بعث و نیز نقش اقلیت‌ها و قومیت‌ها به‌ویژه کردها در ایجاد تنش میان دو کشور است که برای مثال به ترتیب، به‌طور آشکار در *ایران و عراق: سال‌های بحران*^۳ و *جنگ ایران و عراق: تسلیحات جدید، درگیری‌های قدیم*^۴ بازتاب یافت.

برخلاف مسیری که پیش از این در پیش گرفته شده بود، چنان‌که نایجل اشتون^۵ و برایان گیسون^۶، از تاریخ‌نگاران اخیر نیز تأکید دارند، در این دوره اندیشمندان غربی روی توجهشان را

1. Grummon, Stephen R. *The Iran-Iraq war: Islam embattled*. Santa Barbara: Praeger Publisher, 1982

2. Center for Strategic and International Studies (CSIS)

3. *Abdulghani, Jasim*, Iraq and Iran: The Years of Crisis, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1984

4. Tahir-kheli, Shirin & Ayubi, SHaheen, *The Iran-Iraq War: New Weapons, Old Conflicts*, Santa Barbara: Praeger, 1983

5. Ashton, Nigel John

6. Gibson, Bryan R.

به سمت تحلیلی جامع‌تر از زمینه‌ها، مسائل و پیامدهای بین‌المللی جنگ برگرداندند و از توجه به صرفاً ابعاد داخلی آن پرهیز کردند. به طوری که از این پس، کمتر می‌توان اثری یافت که بخش یا بحثی مفصل از آن، به ابعاد جهانی به‌ویژه در ارتباط با ابرقدرت‌ها اختصاص نیافته باشد. بازتاب بخشی از جلوه‌های آغازین این توجه را می‌توان در مقالات مندرج در *جنگ ایران و عراق؛ تحلیلی تاریخی، اقتصادی و سیاسی*^۱ مشاهده کرد که در پی برگزاری همایش «شط العرب» در دانشگاه اگستر^۲ انگلستان، در ۱۹۸۴ یعنی چهارمین سال آغاز جنگ گردآوری و منتشر شد.

در اواخر این مرحله پس از ۱۹۸۶، با پشت سرگذاری کشاکش‌های وخیم جنگ، ادامه هزینه‌بار اوضاع موجب شد صدام جنگ را با کشاندن به سوی آب‌های خلیج فارس، بین‌المللی کرده و به طور ویژه از ابتدای ۱۹۸۷، متحدان خارجی‌اش را به طور تمام عیار وارد معرکه کند. از این رو، یکی از عمده‌ترین محورهای تاریخ‌نگاری این فاز، تمرکز بر خلیج فارس و موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک آن است که هر چند از اواخر ۱۹۸۲ در آثار غربیان بروز یافته بود، به تدریج پررنگ‌تر پیش رفت و با انتشار *امنیت خلیج فارس/ و جنگ ایران و عراق*^۳ به ویراستاری توماس ناف^۴، از استادان «مؤسسه تحقیقات خاورمیانه» دانشگاه پنسیلوانیا، برجسته شد و در تعداد زیادی از آثار بعد نیز به منزله یکی از فصول مشترک مورد توجه ادامه یافت.

توجه به «جنگ نفت‌کش‌ها» را می‌توان از مهم‌ترین ویژگی‌های مرحله مورد بررسی دانست که حتی تاکنون از نگاه تاریخ‌نگاران دور نمانده است.^۵ برجسته‌ترین اثر در این زمینه و نقطه ثقل توجه به این موضوع را باید *جنگ ایران و عراق و امنیت غرب: مفاهیم راهبردی و عملکردهای*

---

1. El Azhary, M. S., *The Iran-Iraq War: An Historical, Economic and Political Analysis*, London: Routledge, Palgrave Macmillan, 1984

2. University of Exeter

3. Naff, Thomas, *Gulf Security and the Iran-Iraq War*, Washington, D.C.: National Defense University Press, 1985

4. Naff, Thomas

۵. کتاب پنجاه و یکم از مجموعه بزرگ «روزشمار جنگ ایران و عراق/دفاع مقدس» با عنوان جنگ محدود ایران و آمریکا در خلیج فارس، به بیان بخش کوتاهی از تاریخ این دوره (۲۳ سپتامبر ۱۹۸۷ تا ۱۸ نوامبر ۱۹۸۷) نظر دارد. اما از آن نظر که به خوبی بازتاب‌دهنده واقعیاتی از اواخر جنگ در ارتباط با آمریکا و خلیج فارس است، می‌تواند خواننده را در ترسیم اوضاع در این مرحله به‌ویژه رویایی نظامی و نبرد آمریکا و جمهوری اسلامی در خلیج فارس کمک کند. برای اطلاعات بیشتر، رک. *جنگ محدود ایران و آمریکا در خلیج فارس/ ۱ مهر تا ۲۷ آبان ۱۳۶۶*. مهدی انصاری، محمود یزدان‌فام؛ مجری مؤسسه مطالعات سیاسی فرهنگی اندیشه‌ناب، مدیریت بهره‌دهی مرکز اسناد دفاع مقدس. روزشمار جنگ ایران و عراق/دفاع مقدس؛ کتاب پنجاه و یکم. تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز اسناد دفاع مقدس، ۱۳۸۷.

سیاسی^۱ از آنتونی کردزمن، کارشناس برجسته نظامی و سیاسی دانست که در هفتمین سال جنگ به نگارش درآمد. این کتاب از نظر غربیان، اولین تحلیل عمده و اساسی نظامی - سیاسی از تأثیر جنگ بر امنیت آمریکا به شمار می‌آید. کردزمن، در گزارش تحلیلی خود، از قوت و ضعف نظامی ایران و عراق، تجهیزات مورد استفاده هر دو طرف، عملیات‌های بزرگ نظامی و عوامل سیاسی و اجتماعی عمده در هر دو کشور، ارزیابی نسبتاً پرمایه‌ای به دست داد. این اثر با عبور از جزئیات جنگ و بحث درباره امکان حل و فصل آن در این برهه، از اهمیت حیاتی و چالش حقیقی جنگ ایران و عراق برای امنیت غرب سخن می‌گوید.

در کنار این، تأکید تاریخ‌نگاران این دوره، برای تحلیل مسائل جنگ در ارتباط با امنیت غرب و به‌ویژه سیاست خارجی آمریکا تا حدی زیاد به بازتاب شکست آمریکا در ماجرای مک‌فارلین مربوط می‌شود که به ماجرای «ایران-کنترا» یا «ایران-گیت»^۲ نیز معروف است. صرف‌نظر از عواقب سیاسی و دیپلماتیک، این رسوایی^۳ در میان آثار تحلیل‌گران بازتاب‌های متفاوت یافته و از این نظر رشته‌هایی از تاریخ نظامی و سیاسی جنگ را به طور مستقیم با سیاست‌های آمریکا گره زده است.

از دیگر مسائلی که در این مرحله توجه به آن برای آشنایی با محتوای آثار مورد نظر ضروری است، درک نسبت جنگ و سازمان ملل متحد است. این موضوع نیز هرچند با بالا گرفتن تور جنگ و اوضاع وخیم آن پس از ۱۹۸۲ مورد توجه قرار گرفت اما در سال‌های پایانی این مرحله بیش از پیش در آثار غربیان برجسته شد. چرا که نظر به فرسایش و اوج‌گیری صعودی اوضاع جنگ در ماه‌های آخر و وصول شکایات روزافزون به این سازمان از طرفی و احساس خطر ابرقدرت‌ها به‌ویژه آمریکا نسبت به سرانجام جنگ از طرف دیگر، یکی از محورهای اصلی مطالعات در این مرحله را چگونگی حل و فصل منازعه رقم زد. در این زمان گروه عمده‌ای از

1. Cordesman, Anthony. H. *The Iran-Iraq War and Western Security 1984-87: Strategic Implications and Policy Operations*, London: Janes Information Group, 1987

2. Iran Contra affair

۳. برای اطلاع بیشتر در این باره، رک. ماجرای مک‌فارلین؛ اقدام آمریکا برای ارتباط با ایران - طرح نهایی عملیات سرنوشت‌ساز - عملیات فتح ۱ (۱۲ شهریور تا ۲۲ آبان ۱۳۶۵). نویسندگان مهدی انصاری، یحیی فوزی، علی‌رضا لطف‌الله‌زادگان؛ ویرایش ادبی گودرز نوروزی. تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۹؛ همچنین رک. تنبیه متجاوز: بررسی تحولات سیاسی نظامی از تابستان ۱۳۶۱ تا فروردین ۱۳۶۷. مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی؛ نویسنده حسین اردستانی؛ ویرایش محتوایی مجید مختاری محسن رشید. تجزیه و تحلیل جنگ ایران و عراق/دفاع مقدس؛ ۳. تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۹، صص ۱۸۷-۱۹۲

پژوهش‌گران به طور جدی متعرض نقش و وظایف سازمان ملل در قبال این معرکه شده و با اظهار نارضایتی از بی‌کفایتی آن در پایان‌دادن به مخاصمه، به بررسی حقوقی جنگ از منظر توافقات و بیانیه‌های صادرشده پرداختند. از این رو، دیدگاه بسیاری از کارشناسان نظیر شهرام چوبین و چارلز تریپ مبنی بر کوتاهی و افتخار آفرین نبودن نقش سازمان ملل در حل و فصل این مخاصمه (Chubin & Tripp, 1988, p.12)، بیش از گذشته مطالعاتی جدی را در این مرحله شکل داد که حتی مدتی پس از اتمام نبرد نیز ادامه یافت. برای مثال پس از برگزاری کنفرانسی در هفتمین سال جنگ در روزهای ۲۰ و ۲۱ آوریل ۱۹۸۷ در بنیاد فورد در نیویورک، گزارش این کنفرانس با عنوان *سازمان ملل و جنگ ایران و عراق*^۱ ارائه گردید.

در دورنمایی کلی از این مرحله می‌توان گفت از آنجا که عمده‌ترین تحولات بین‌المللی و مرتبط با غرب در این دوره صورت گرفته، در این فاز با افزایش تعداد، عمق و کیفیت آثار پژوهشی مواجهیم. نویسندگان عمدتاً درصدد پاسخ‌گویی به این سؤالات برآمدند که عوامل منجر به وقوع جنگ چه بود؟ جنگ، چه نتایج و پیامدهایی برای سیاست‌های داخلی ایران و عراق، توافقات سیاسی منطقه‌ای و بازسازی قدرت در جهان عرب داشته است؟ نقش هر یک از دو ابرقدرت در جنگ، و تأثیر این رویداد بر منافع هر یک چگونه تعریف می‌شود؟ راه‌های مهار مخاطرات جنگ و پیامدهای ویرانگر آن برای سیاست‌های غرب کدام است؟

۳-۴- مرحله سوم؛ نیمه دوم ۱۹۸۸-۱۹۹۰

سرانجام با خاتمه جنگ طی قطعنامه ۵۹۸ در ۱۸ جولای ۱۹۸۸ و برطرف گردیدن تردیدها و نگرانی‌ها درباره زمان و نحوه حل و فصل نزاع، گویی از این پس فرصت و امکان بازپس‌نگری عمیق نسبت به زوایا و ابعاد مختلف جنگ، بیش از پیش پژوهش‌گران را به بررسی این واقعه ترغیب کرد. انتشار چندین اثر مختلف در طول این سال‌ها به‌ویژه در ۱۹۸۹ یعنی به فاصله حدوداً یکسال پس از پایان جنگ، از این واقعیت حکایت دارد.

آثار منتشرشده در این مرحله که با حمله ارتش عراق به کویت و عقب‌رانده‌شدن آن به پایان رسید، از دو جهت قابل تأمل و تا حدودی بیش از آثار متعلق به سایر دوره‌های تاریخ‌نگاری قابل تکیه‌اند: اول آنکه جنگ به پایان رسیده و فارغ از تیرگی تردیدها، تعصبات و یک‌جانبه‌نگری‌ها می‌توان با اعتماد بیشتری، به تحلیل و قضاوت‌های پژوهش‌گران نظر داشت. دوم آنکه اعتماد بر این تحلیل‌ها که قبل از مقابله غرب با صدام و بروز قضاوت‌های سیاسی مبتنی بر آن انجام شده،

1. *United Nations and the Iran Iraq War*, Ford Foundation Conference Report, New York: Ford Foundation, 1987

نسبت به دوره‌های بعد، منطقی‌تر به نظر می‌رسد؛ هر چند همین بی‌اطلاعی نسبت به برخی حوادث آتی، بروز نقایصی را بعید نمی‌نماید.

پرداختن به بُعد بین‌المللی جنگ که در مرحله قبل، آغاز شد و به تدریج توسعه یافت، در این مرحله نیز همچنان با قوت ادامه یافت. بررسی خاستگاه‌ها و زمینه‌های جنگ نیز نه به وسعت پیش، اما همچنان در زمره محورهای غالب این دوره به چشم می‌خورد. بنابراین در یک جمع‌بندی می‌توان بررسی‌های نظامی و سیاسی جنگ را در این دوره، با فراز و فرودهایی، کمابیش مانند گذشته توصیف کرد. جز این که پس از این، توجه ویژه به درس‌های جنگ برای سیاست‌های غرب، به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان آثار پس از جنگ، مورد تأکید قرار گرفت. به طوری که تقریباً نمی‌توان از اثری نشان یافت که در پی کشف عبرت‌های جنگ برای غرب نباشد. برای مثال کردزمن که سه سال پیش از این، در اثری دیدگاه‌های خود را ارائه کرده بود، در این مرحله در چشم‌اندازی وسیع‌تر و با تأملی بیشتر، با همکاری واگنر، به مطالعه رخدادهای جنگ با رویکرد کشف عبرت‌های آن پرداخت. درس‌هایی از جنگ مدرن؛ جلد دوم: جنگ ایران و عراق^۱ که به همت انتشارات «وستویو» در آمریکا و با همکاری شرکت «مانسل»^۲ در لندن، به بازار عرضه شد، تحلیلی روزآمد از طولانی‌ترین جنگ قرن، به دست داد.^۳ این کتاب بخشی از یک مجموعه چهار جلدی است که به بررسی جنگ‌های مدرن و ارائه درس‌هایی از منازعات بزرگ بین‌المللی در قرن اخیر می‌پردازد و نظر به تحلیل‌های جزئی از نیروها، عملیات‌ها و تسلیحاتی که در طول جنگ مورد استفاده قرار گرفته بود، سهمی ارزشمند در تاریخ‌نویسی جنگ در بُعد نظامی دارد.

از دیگر وجوه جنگ که تاکنون، با اقبال چندانی مواجه نبود، توجه جدی به ابعاد حقوقی و دیپلماتیک در خلال دیگر مباحث جنگ است که با توجه به پشت سر گذاری جنگ با قطعنامه نهایی ۵۹۸ و بسته شدن پرونده مذاکرات و بیانیه‌ها و اقدامات سازمان ملل، طبیعی به نظر می‌رسد.

۳-۵- مرحله چهارم: ۱۹۹۱-۲۰۰۳

هرچند آتش جنگ در جولای ۱۹۸۸ فرو نشست، اما صدام خاموش نماند. وی «خودش و طرفداران و مردمش را متقاعد کرد که آنها جنگ خلیج فارس را برنده‌اند. گام اول رئیس‌جمهور

1. Cordesman, Anthony A. & Wagner, Abraham R. *The Lessons of Modern War; Volume II: The Iran-Iraq War*, Boulder: Westview Press, 1990

2. Mansell Publishing

۳. جلد اول برگردان فارسی این کتاب به قلم حسین یکتا و با مقدمه و توضیحات حسین علایی با نام درس‌های جنگ مدرن: جنگ ایران و عراق - جلد اول به همت نشر مرز و بوم در سال ۱۳۹۰ منتشر شد.

عراق پس از آتش‌بس این بود که گُردهای سرسخت و چموش را در شمال به خاطر همکاری با ایران در جنگ تنبیه کند. او در این زمان از سلاح‌های شیمیایی در حد گسترده، استفاده کرد؛ بدون توجه به اینکه آنها جزو ملت خودش بودند. پس از آن، برای او ارتشی به جا ماند که جنگ در مقابل ایران را پشت سر گذاشته و از نظر نظامی و سیاسی قوی‌تر شده بود؛ در نتیجه، صدام حسین جنگی دیگر را به راه انداخت. (Hiro, 1989, p. 5) و در آگوست ۱۹۹۰ ظاهراً بنا به مشکلات مادی نظیر بدهی ۳۰ میلیارد دلاری به کویت، این کشور کوچک را به عنوان استان نوزدهم خود خواند و به یکباره بدان تاخت.^۱ آمریکا در مقابل این اقدام عراق، که از آن به عنوان بحرانی بین‌المللی یاد می‌کرد، ساکت نماند و به کمک نیروهای متحد خود در ابتدای ۱۹۹۱ طی عملیاتی مشهور به «توفان صحرا» به این غائله خاتمه داد.^۲ این جنگ سرآغاز تحولاتی عمیق در عراق و سراسر منطقه شد و به تبع آن، دوره جدیدی در تاریخ‌نگاری جنگ هشت ساله، با تغییرات عمده در رویکردهای غربیان نسبت به این رخداد رقم زد.

فرهنگ رجایی، استراتژیست و استاد برجسته علوم سیاسی، بر آن است که این حمله، معادله حوادث را در آسیای غربی به هم زد و در خصوص جنگ ایران و عراق، دو نکته را در محور اهمیت قرار داد: اول آنکه، عراق، که پیش از این با غرب هم عهد و پیمان شده بود و داشت انقلابی‌های اصطلاحاً بنیادگرای ایرانی را تنبیه می‌کرد، ناگهان به دیو و هیولایی نابهنجار تبدیل شد و به همین دلیل امکان یادکرد از جنگ هشت ساله به صورت «حمله و تجاوز عراق» فراهم شد. دوم آنکه، بسیاری از اسناد و مدارکی که اندکی پیش از انتشار کتاب رجایی آزاد شدند، ربط پنهانی کشورهای اروپایی را با عراق همانند انواع دیگر ترفندهای سیاسی در طول جنگ، آشکار کرده و از نظر رجایی، تحلیل جنگ را بسیار ساده‌تر و راحت‌تر ساختند. (Rajaei, 1997, p.3-4)

اهمیت و تأثیر این واقعه در آثار غربیان تا حدی است که از نقطه‌نظری کلی‌نگرانه، شاید بتوان تمام آثار پیشین را از ابتدا تا این زمان، به مرحله اول مطالعات متعلق دانست؛ چنانکه نایجل اشتون و گیسون نیز مطالعات و منتشرات دهه ۱۹۸۰ را فاز اول تاریخ‌نگاری جنگ می‌دانند که با جنگ دوم خلیج فارس پایان می‌پذیرد و مرحله جدیدی آغاز می‌شود که تا اشغال عراق ادامه می‌یابد. به

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره «جنگ عراق با کویت»، رک. مدخلی با همین عنوان، در *دانشنامه جهان اسلام* به

آدرس: <http://rch.ac.ir/article/Details/7566>

۲. برای اطلاع بیشتر درباره این موضوع، رک. طبری‌زاده، رمضان. *آموزه‌های جنگ خلیج [فارس] (۲۰۰۳ - ۱۹۹۱)*. نویسنده‌گان رمضان طبری‌زاده، مجتبی مرئی. تهران: ارتش جمهوری اسلامی ایران، دانشکده فرماندهی و ستاد آجا، انتشارات دافوس، ۱۳۸۸.

هر روی شکی در این نیست که سال ۱۹۹۱ اولین نقطه عطف در تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق است که این مسیر را بیش از یک دهه به سمت و سوی متفاوت با آنچه بود هدایت کرد و بررسی این رخداد را در صدر مسائل اساسی تحلیل‌گران غرب قرار داد. پروژه‌های مطالعاتی زیادی در آمریکا در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی از این قبیل تعریف شد که چرا و چگونه آمریکا از مدت‌ها پیش به حمایت ارتش حزب بعث به رهبری صدام پرداخت و خود، موجبات افسارگسیختگی او را فراهم کرد؟ زمینه‌ها و روند آغاز حمله عراق به کویت و دفع خطر از سوی آمریکا و متحدانش چگونه بود؟ و چه درس‌هایی از این رخداد‌های پی‌درپی عاید سیاست خارجی آمریکا می‌شود؟ در همین راستا سوداگری مرگ: غرب چگونه عراق را مسلح ساخت؟^۱ از کنت تیمرمن، نویسنده و جاسوس آمریکایی^۲ و سپس خانه عنکبوت: تاریخ رازآلود اینکه چطور کاخ سفید به نحوی غیرقانونی عراق را مسلح کرد؟^۳ از آلن فریدمن^۴ به پرده‌برداری گوشه‌ای از تلاش‌های بی‌امان غرب به ویژه کاخ سفید در حمایت صدام و تبیین چگونگی تجهیز رژیم بعث عراق پرداختند.

نکته قابل توجه در مطالعات این دوره، سایه انداختن فضایی با تمرکز بر رویکرد منافع آمریکایی در منطقه است که تاکنون نیز ادامه دارد. چنان‌که می‌دانیم ظرف قریب به سیزده سالی که از اشغال کویت تا تهاجم نظامی آمریکا به عراق، به طول انجامید، عراق تحت شدیدترین تحریم‌های بین‌المللی قرار داشت. آمریکا برای اشغال عراق به طی سلسله مقدماتی نیاز داشت که در این مدت از طریق تضعیف و تخریب این کشور نظیر ادعای برخورداری از سلاح‌های کشتار جمعی و انداز جامع جهانی نسبت به خطر این کشور در برهم‌زدن صلح و امنیت جهانی، مشغول فراهم کردن زمینه‌های روانی تهاجم بود. از نمونه‌های این چرخش، دو اثر معروف تهدید عراقی و سلاح‌های کشتار جمعی صدام حسین^۵ و توفان تهدید آمیز^۶ است که به عنوان زمینه و

1. Timmerman, Kenneth R, *The Death Lobby: How The West Armed Iraq*, New York: Bantam Books, 1992

۲. این کتاب به قلم احمد تدین به فارسی ترجمه شده و در سال ۱۳۷۳ به همت خدمات فرهنگی رسا منتشر شده است. عنوان مذکور در اینجا عنوانی است که تدین برای ترجمه خویش برگزیده است.

3. Friedman, Alan, *Spider's Web: The Secret History of How the White House Illegally Armed Iraq*, New York: Bantam Books, 1993

۴. این کتاب به قلم مهوش غلامی به فارسی ترجمه شده و با عنوان خانه عنکبوت در سال ۱۳۷۳ در تهران و از سوی انتشارات اطلاعات منتشر شده است.

5. Hughes, Stephen. *The Iraqi Threat & Saddam Hussein's Weapons of Mass Destruction*. Bloomington: Trafford Publishing, 2002

6. Pollack, Kenneth M., *The Threatening Storm: The Case for Invading Iraq*. New York: Random House, 2002

پایه‌ای برای حمله آمریکا به عراق، گفتمان تاریخی جنگ ایران و عراق را با تأکید بر استفاده عراق از سلاح‌های کشتار جمعی در دهه ۱۹۸۰ تغییر مسیر داد. بنابراین واضح است از این پس پژوهش و مطالعات جنگ ایران و عراق، تابعی از این فضا باشد و ارزش پرداختن به جنگ، نه فی‌نفسه بلکه در پرتو مناسبات جدید آمریکا با دیکتاتور عراق تعریف شود. گیسون که اثر خود را پس از این دوره و به نظر خویش به نحوی به نگارش در آورد تا آثار این دوره را به چالش بکشد، در نظری کلی بر آن است که فهم عمومی و متداول از جنگ، تا حد زیادی با هوچی‌گری و به راه‌انداختن پروپاگاندا‌ی آمریکایی در طول جنگ خلیج فارس ۱۹۹۰-۱۹۹۱ که به حمله به عراق در ۲۰۰۳ منجر شد، مورد تحریف قرار گرفت (Gibson, 2010. P.6).

در این دوره، رخداد مهم دیگر در سطح بین‌المللی، فروپاشی یکی از دو ابرقدرت بزرگ جهانی است. با خاموش شدن شعله اقتدار شوروی از طرفی و سیاست‌های روبه‌توسعه آمریکا در صحنه بین‌المللی و منطقه خلیج فارس، جهان به سمت پذیرش مفهوم «دهکده جهانی» یا «نظم نوین جهانی» و یک‌تازی آمریکا پیش رفت. در همین راستا توجه به نقش شوروی سابق در عرصه جنگ در آثاری نظیر *روابط عراق و شوروی، ۱۹۶۸-۱۹۸۸*: در سایه جنگ ایران و عراق^۱ به یکی از محورهای تاریخ‌نگاری جنگ در این مرحله تبدیل شد. در این برهه، تدوین چنین اثری از سوی حیم شمش، تحلیل‌گر برجسته اسرائیلی^۲، با محوریت بررسی نقش این ابرقدرت سابق در روند و نتایج جنگ، نه تنها دور از انتظار نبود بلکه از ضروریات پژوهش‌های جنگ در بُعد بین‌الملل به شمار می‌آمد.

۳-۶- مرحله پنجم؛ پس از ۲۰۰۳

مرحله نهایی تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق که تاکنون نیز ادامه دارد، در پی حمله نظامی ائتلافی بین‌المللی به رهبری آمریکا به عراق، در ۲۰ مارس ۲۰۰۳ و اشغال این کشور آغاز شد. آمریکا که پس از عقب راندن رژیم بعث از خاک کویت در ۱۹۹۱، همواره از خطر شخصیت زیاده‌خواه حاکم بر عراق نگران بود، بالأخره پس از اعمال فشارهای بین‌المللی به خاک این کشور لشکر کشید و حاکمیت سیاسی آن را برای همیشه ساقط کرد. این واقعه، گذشته از اثرات فراوان بر اوضاع عراق و منطقه، تأثیراتی شگرف در تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق داشت و از چند جهت رنگ و رویی تازه بدان بخشید: اول آنکه پرداختن به عراق و مسائل آن، دوباره پس از

1. Shemesh, Haim, *Soviet-Iraqi Relations, 1968-1988: In the Shadow of the Iraqi-Iran Conflict*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1992

2. Shemesh, Haim

مدتی که از جنگ خلیج فارس می‌گذشت، در کانون توجه تاریخ‌نگاران و مراکز تحقیقاتی دانشگاهی غرب به‌ویژه آمریکا قرار گرفت. با گذشت بیش از دو دهه از پایان جنگ، بسیاری از مراکز و کارشناسان بر آن بودند تا با روشن کردن زوایای پنهان این جنگ، که از خوی وحشیانه و خودکامه صدام نشان داشت، اقدام آمریکا را در اشغال این کشور موجه نشان دهند. در مقابل، عده‌ای نیز در پی محکوم‌ساختن این سیاست‌ها به مطالعات جنگ در این مرحله روی آوردند. برخی نیز تا حدودی بی‌طرفانه در این ماجرا به انجام پژوهش‌هایی دست یازیدند. نتیجه آنکه، کتاب‌هایی فراوان روانه بازار شد. اقبال خوانندگان نیز به خرید و مطالعه این دست پژوهش‌ها نسبت به قبل بالا گرفت. چرا که آمریکایی‌ها و تا حدودی مردم اروپا، خواهان آگاهی از نظرات ژورنالیست‌ها و محققانی بودند که در رد یا اثبات ادعای جرج بوش و هم‌فکرانش مبنی بر برخورداری عراق از سلاح‌های کشتار جمعی و تبدیل آن به تهدیدی برای غرب، اظهارنظر کرده و در تحلیل و اصرار بر صحت دیدگاه‌های خود از یکدیگر سبقت می‌گرفتند.

نکته دیگر آنکه با این رخداد، باب دستیابی نیروها و متخصصین آمریکا به مراکز تخصصی و آرشیوهای مدارک سرتی و فوق سرتی، به روی کارشناسان غربی گشوده شد. همچنین با سقوط رژیم بعث و فراهم شدن امکان مصاحبه با افسران و سردمداران ارتش این کشور، برخی واقعیت‌های جنگ رخ نمود و به این ترتیب با اشغال عراق، تحولی در تاریخ‌نگاری جنگ هشت ساله رقم خورد که همچنان ادامه دارد. اشتون و گیسون برآند که «حمله ۲۰۰۳ به عراق، در حالی که از بسیاری جهات فاجعه‌آمیز و فلاکت‌بار بود، دست کم سرانجام بهره‌مندی غیرقابل انتظاری نصیب پژوهش‌گران غربی کرد و آن اینکه در پی این حمله، گنجینه‌ای بسیار بزرگ و غنی از مدارک عراق که توسط نیروهای آمریکایی ضبط شد در دسترس تاریخ‌نگاران و تحلیل‌گران قرار گرفت. غالب این مدارک به دانشگاه دفاع ملی^۱ در فورت مک نیر، واشنگتن دی سی و مؤسسه هور^۲ وابسته به دانشگاه استفورد^۳ منتقل شدند. این آرشیوها ظرفیتی بزرگ برای دستیابی به آگاهی‌هایی بی‌نظیر و بی‌سابقه برای محققان نسبت به فرآیند تصمیم‌سازی رژیم صدام فراهم آورده‌اند. مجموعه‌های مذکور علاوه بر مستندات مکتوب، شامل صداهایی می‌باشد که از جلسات صدام با نخبگان سیاسی- نظامی و افراد طراز اول کشوری و افسران او ضبط شده و تاریخ آنها تا به آغاز دهه ۱۹۸۰ می‌رسد. در نتیجه، دیدگاه‌هایی جدید درباره مسیری که نظام سیاسی عراق در آغاز و در طول جنگ ایران و عراق اجرا کرد، شروع به بروز نمود» (Ashton & Gibson, 2014, P. 8).

1. National Defense University
2. Hoover Institution
3. Stanford University

نکته قابل توجه در تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق در این دوره، آنکه بسیاری از نویسندگان و تحلیل‌گران غربی، فهم حمله ۲۰۰۳ را در گرو فهم جنگ ایران و عراق تلقی و تفسیر می‌کنند. درک این نکته در ارزش‌گذاری و درک چرایی اقبال‌غریبان به پژوهش‌های جنگ در بیش از یک دهه اخیر، گره‌گشاست. در این دوره با آثار متعددی مواجهیم که محوریت توجه تحلیل‌گران در آنها، نه صرفاً شرح و توصیف رخداد‌های جنگ، بلکه فهم حمله ۲۰۰۳ و تحلیل ماهیت رژیم بعث عراق و شخصیت صدام بود. تا جایی که آثاری نظیر *عراق جدید: جنگ خلیج فارس و نتایجی برای سیاست‌های ایالات متحده*^۱ کار را بدانجا رساندند که به جنگ ایران و عراق تنها به منزله مقدمه‌ای گذرا برای تحلیل باید و نبایدهای آمریکا در این عرصه توجه کردند. از همین رو در آثار غالب تحلیل‌گران این دوره، بر استفاده عراق از تسلیحات شیمیایی علیه نیروهای رزمنده ایرانی تأکید شد و برای اولین بار پس از سال‌ها سکوت مجامع بین‌المللی در برابر این اقدام صدام، سخن به میان آمد.

هرچند اشغال عراق با خروج آخرین سربازان آمریکایی از این کشور در سال ۲۰۱۱ پایان یافت، اما با تحولات منطقه و کشورهای حوزه خلیج فارس در سال‌های اخیر و عمدتاً متأثر از حادثه ۱۱ سپتامبر، چراغ مطالعات تاریخی جنگ همچنان افروخته ماند. به‌ویژه اینکه با ساقط شدن برخی حکومت‌های عربی، پررنگ شدن نقش و میزان تحرک ایران در کشورهای حوزه خلیج فارس و اُفت و خیزهای حضور گروه‌های تروریستی در منطقه، منافع آمریکا در این حوزه با چالش‌هایی جدید مواجه شد. در همین رابطه پیر رازو، از کارشناسان دفاعی فرانسه، کتاب *جنگ ایران و عراق*^۲ را با توجه به ارتباط این جنگ با مسائل روز منطقه و ضرورت درک درست آن جهت کنترل اوضاع و اهداف منطقه‌ای غرب، منتشر کرد. او در آغاز هجوم گروه‌های افراطی و تکفیری در عراق، به تبیین این مهم می‌پردازد که چرا این جنگ همچنان برای درک اهمیت ژئوپلیتیک خاورمیانه، بی‌اعتمادی بین مسلمانان سنی و شیعه، و حتی حساسیت و پافشاری ایران نسبت به مسئله انرژی هسته‌ای و ادامه همکاری ایران با عراق در مقابل گروه‌های افراطی، از اهمیت محوری و مرکزی و تعیین‌کننده برخوردار است.

به تعبیر دیگر در سال‌های اخیر، فراهم آمدن کلیدی برای کشف حقیقت رویدادهای منطقه‌ای، در گرو فهم عمیق جنگ ایران و عراق تعریف می‌شود. به نظر نایجل اشتون و برایان گیسون، به

1. Axelgard, *Frederick W., A New Iraq: The Gulf War and the Implication for U.S. Policy*, Santa Barbara: Praeger, 1988

2. Razoux, Pierre, *The Iran-Iraq War*, Translated by Nicholas Elliott, Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2015

طور ویژه بررسی دوباره جنگ در این برهه به چند دلیل مهم است: اول آنکه، با بازگشت سربازان آمریکایی در پایان ۲۰۱۱ ظرفیت عراقی‌ها برای تأثیرگذاری در سراسر منطقه به عنوان بازیگری مستقل به طور قابل توجه افزایش یافت. در ضمن، آنها پیش‌بینی کردند که تضاد و تقابل مداوم ایران با منافع غربی در منطقه، که به طور گسترده در عراق بروز یافته، ممکن است به درگیری بیشتر در این منطقه حیاتی استراتژیک منتهی شود. سپس در عباراتی کوتاه، درک این جنگ را لازمه پیشبرد اهداف آمریکا در منطقه دانسته‌اند. به اعتقاد آنها از آنجا که جنگ ایران و عراق، شاخص تاریخی مهمی برای هر دو کشور است، درک تأثیر جنگ به منظور فهم ایران و عراق پس از آن و سیاست‌های خارجی جاری آنها برای رقم‌زدن مناسبات با عراق و به‌ویژه ایران مهم و اساسی است. (Ashton & Gibson, 2014, P. 8) از این رو فاز جدید تاریخ‌نگاری جنگ، بیش از پیش با هدف تأمین منافع غرب و به‌ویژه آمریکا گره خورد و در آینده نیز انتظار می‌رود در همین مسیر پیش رود. در همین راستا در این دوره، آثاری نظیر *جنگ نفت‌کش‌ها: اولین جنگ آمریکا با ایران، ۱۹۸۷-۸۸*^۱ از زاتارین،^۲ نویسنده و حقوقدان، و *روابط پنهانی: سیاست خارجی آمریکا، سرویس اطلاعاتی و جنگ ایران و عراق، ۱۹۸۰-۱۹۸۸*^۳ از گیسون که در آنها به تبیین و تحلیل نقش آمریکا در جنگ پرداخته شده رونق قابل اعتنائی یافته است.

شاید بتوان شناخته‌شده‌ترین بخش از جریان تاریخ‌نگاری در این مرحله را به پروژه‌ای تحقیقاتی با نام «دیدگاه‌های عراقی»^۴ مربوط دانست. پس از عملیات نظامی منجر به اشغال عراق، برای سیاستمداران غرب، دلایل سقوط صدام از دیدگاه عراقی‌ها، اهمیت پیدا کرد و چندین طرح پژوهشی در جهت شناخت آنها در دستور کار قرار گرفت. در یکی از بزرگ‌ترین تلاش‌های همسو با این جریان، برنامه جنگی پیشرفته مشترک^۵ در مؤسسه تحلیل‌های دفاعی^۶ مطرح شد. این

1. Zatarain, Lee Allen, *Tanker War: America's First Conflict with Iran*, 1987-88, Philadelphia: Casemate Publishers, 2009

2. Zatarain, Lee Allen

3. Gibson, Brayan R., *Covert Relationship: American Foreign Policy, Intelligence, and the Iran-Iraq War, 1980-1988*. Santa Barbara: Praeger Publisher, 2010

4. Iraqi Perspectives Project (IPP)

5. Joint Advanced Warfighting Program

6. Institute for Defense Analyses (IDA)

۷. IDA شرکتی غیرانتفاعی واقع در شهر الکساندریا در ایالت ویرجینیا نزدیک واشنگتن دی سی است که طبق اساسنامه، برای ترویج امنیت ملی، حفظ رفاه عمومی و پیشبرد آموزش علمی به تجزیه و تحلیل، ارزیابی و ارائه گزارش‌هایی می‌پردازد که به نحوی منفعتی را برای آمریکا در پی دارد.

برای اطلاع بیشتر درباره این مؤسسه رک: <https://www.ida.org>

مؤسسه با حمایت مالی فرماندهی نیروهای مشترک آمریکا،^۱ طرح بزرگ «دیدگاه‌های عراقی»^۲ را به سرپرستی کوین وودز^۳ تعریف کرد که از زمان تصویب آن در ۲۰۰۷ تاکنون با استفاده از ظرفیت مصاحبه با رهبران سیاسی و افسران ارشد نظامی سابق عراق به روش تاریخ شفاهی و نیز اسناد عراقی، چندین اثر پژوهشی را در دسترس علاقمندان و محققان قرار داده است.^۴ جنگ صدام: جنگ ایران و عراق از دیدگاه فرمانده گارد ریاست جمهوری عراق،^۵ جنگ ایران و عراق از دیدگاه فرماندهان صدام،^۶ نوارهای صدام: کارهای داخلی رژیم مستبد، ۱۹۷۸-۲۰۰۱ و تاریخ نظامی و استراتژیک جنگ ایران و عراق^۷ از نتایج این پروژه به شمار می‌آیند.^۸

۴- نتیجه‌گیری

۴-۱- آشنایی با کلیاتی از جریان تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق در غرب بر اساس سیر تحول تاریخی آثار، به منزله گام اولیه در جهت شناخت دیدگاه‌های کارشناسان غربی و نقد و تحلیل آنها و بهره‌مندی از این تجارب در مخاطرات و تهدیدهای احتمالی آتی ضروری است.

۴-۲- غالب پژوهش‌های غربیان درباره جنگ، از سوی کارشناسان و تحلیل‌گران آمریکایی و به همت دانشگاه‌ها و مؤسسات علمی و پژوهشی در آمریکا به انجام رسیده و عمدتاً در این کشور منتشر شده است.

۴-۳- با ملاحظه کتاب‌های منتشرشده و بررسی ویژگی‌هایی نظیر اهداف، روش‌ها، نقاط اتکا، نحوه استدلال و بهره‌مندی از منابع و مستندات، می‌توان در طول نزدیک به چهار دهه‌ای که از

---

1. United States Joint Forces Command

2. Iraqi Perspectives Project (IPP)

3. Woods, Kevin M.

۴. طرح کامل این پروژه به تفصیل در وب سایت مؤسسه تحلیل‌های دفاعی با مشخصات ذیل قابل مشاهده است.

Project 1946. Kevin M. Woods(task leader) ,Williamson Murray Thomas Holaday with Laila Sabara and Mounir Elkhamri

5. Woods, Kevin M. Murray, Williamson, Holaday, Thomas & Elkhamri, Mounir, *Saddam's War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War*_washington: National Defense University, 2009

6. Woods, Kevin M., Murra, Williamson, Nathan, Elizabeth A. , Sabara, Laila & Venegas, Ana M. , *Saddam's Generals: Perspectives on the Iran-Iraq War*, Alexandria: Institute for Defense Analysis, 2011

7. Murray, Williamson M. & Woods, Kevin M. , *The Iran-Iraq War: A Military and Strategic History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014

۸. جنگ صدام: جنگ ایران و عراق از دیدگاه فرمانده گارد ریاست جمهوری عراق به قلم داود علمایی کویایی به فارسی منتشر و در سال ۱۳۹۰ به همت انتشارات مرز و بوم در تهران با عنوان جنگ صدام منتشر شده است. همچنین جنگ ایران و عراق از دیدگاه فرماندهان صدام نیز به قلم عبدالمجید حیدری به فارسی ترجمه و به همت نشر مرزو بوم، با همین عنوان در سال ۱۳۹۳ منتشر شده است.

آغاز مطالعات جنگ ایران و عراق می‌گذرد، به پنج مرحله در این موضوع قائل شد. آثار طبقه‌بندی شده در هر یک از این مراحل، در پیوند با تحولات بزرگ جهانی و منطقه‌ای و رخدادهای حوزه خلیج فارس، از اختصاصاتی نسبتاً مشابه برخوردارند که از تأثیر این تحولات بر جریان تاریخ‌نگاری غربی جنگ خبر می‌دهند. این مراحل عبارتند از: مرحله اول: ۱۹۸۰-۱۹۸۱؛ مرحله دوم: ۱۹۸۲-نیمه اول ۱۹۸۸؛ مرحله سوم: نیمه دوم ۱۹۸۸-۱۹۹۰؛ مرحله چهارم: ۱۹۹۱-۲۰۰۳ و مرحله پنجم: پس از ۲۰۰۳ تاکنون.

۴-۴- ویژگی‌های این پنج مرحله به طور خلاصه چنین است: در مرحله اول، نظر به تلقی ساده‌انگارانه و همراه با تردید غرب نسبت به جنگ ایران و عراق، آثاری قابل توجه به وجود نیامد و حتی همان اقبال محدود، از قالب‌های گزارشی و تفاسیر عمدتاً غیرعلمی، ژورنالیستی، گاه متعصبانه و خالی از پشتوانه مطالعات آکادمیک فراتر نرفت. به‌طور کلی فازهای اولیه تاریخ‌نویسی جنگ به‌ویژه فاز اول آن، نسبت به مراحل بعد از کاستی‌های بیشتری نظیر محدودیت رویکرد، کم‌علاقگی اندیشمندان، نبود یا کمبود منابع اولیه و مستندات، تبلیغات و تحریفات متأثر بوده و از این رو این دست متون به لحاظ علمی کمتر قابل تکیه‌اند. در آغاز مرحله دوم، تغییر موازنه در جنگ به نفع ایران را می‌توان طلیعه توجه جدی غرب به این رویداد دانست. در این دوره با به مخاطره افتادن منافع ژئوپلیتیک غرب در خلیج فارس، در پی بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغال‌شده ایران در نیمه اول ۱۹۸۲ تا وخامت بیشتر اوضاع جنگ پس از عملیات بزرگ والفجر هشت در اوایل سال ۱۹۸۶، نگرانی‌های آمریکا به صورت دخالت‌ها و حمایت‌های مستقیم و غیرمستقیم آشکار شد تا جایی که در ادامه، در دو سال پایانی جنگ، با حضور نظامی آمریکا در خلیج فارس، جنگ نفتکش‌ها شعله‌ور شد. لذا مرحله دوم تاریخ‌نگاری جنگ در غرب، با درنگی معنادار، از شروع ژورنالیستی و تفسیرهای متعصبانه گذشت و به سوی رویکرد پژوهشی تغییر مسیر داد. همچنین در این دوره اندیشمندان غربی روی توجهشان را به سمت تحلیلی جامع‌تر از زمینه‌ها، مسائل و پیامدهای بین‌المللی جنگ بر گرداندند و راه خود را از توجه به صرفاً بُعد داخلی آن جدا کردند. در مرحله سوم پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸، با برطرف شدن تردیدها و نگرانی‌ها درباره زمان و نحوه حل و فصل نزاع، فرصت و امکان بازپس‌نگری عمیق در خصوص جنگ، بیش از پیش پژوهش‌گران را به بررسی این واقعه ترغیب کرد. از این رو در این مرحله آثاری متعدد با جامعیت در زمینه‌ها و رویکردها و تکیه بر عبرت‌های آن منتشر شد. حمله عراق به کویت در آگوست ۱۹۹۰ و ختم غائله در عملیات مشهور به «توفان صحرا» در ابتدای ۱۹۹۱ از سوی ائتلاف غربی - عربی، به منزله اولین نقطه عطف در تاریخ‌نگاری جنگ هشت ساله و سرآغاز تحولاتی

عمیق در عراق و منطقه، دوره جدیدی را در تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق با تغییرات عمده در رویکردهای غربیان و عمدتاً در پی تحلیل دلایل افسارگسیختگی صدام رقم زد. در این راستا درک عمومی و متداول از جنگ، تا حد زیادی با هوچی‌گری و به راه انداختن پروپاگانداى آمریکایی در پی تحولات پس از ۱۹۹۰ مورد تحریف قرار گرفت. مرحله‌نهایی که تاکنون نیز ادامه دارد، در پی حمله نظامی ائتلافی بین‌المللی به رهبری آمریکا به عراق در ۲۰۰۳ و اشغال این کشور آغاز شد. این واقعه اثرات و پیامدهایی بی‌نظیر در تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق به همراه داشت. از همه مهم‌تر، گنجینه‌ای غنی از مدارک مضبوط عراقی را در دسترس تاریخ‌نگاران قرار داد. همچنین فراهم شدن امکان مصاحبه با افسران و سردمداران سابق عراق، زوایایی پنهان از جنگ را روشن ساخت.

منابع و مآخذ

- Abdulghani, Jasim, *Iraq and Iran: The Years of Crisis*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1984
- Ashton, Nigel John & Gibson, Bryan, *The Iran-Iraq War: New International Perspectives*, London: Routledge, 2014
- Bergquist, Ronald E. *The Role of Airpower in the Iran-Iraq War*, Alabama: Air University Press. 1988
- Bulloch, John & Morris, Harvey, *The Gulf War: Origin, History and Consequences of Islam at War*, London: Methuen Publishing, 1989
- Chubin, Shahram & Tripp, Charles , *Iran and Iraq at War*. London: I.B.Tauris, 1988
- Chubin, Shahram, *Iran and Its Neighbours: The Impact of the Gulf War*, London: Centre for Security and Conflict Studies, Institute for the Study of Conflict, 1987
- Cordesman, Anthony H. & Wagner, Abraham R. *The Lessons of Modern War; Volume II: The Iran-Iraq War*, Boulder: Westview Press, 1990
- Cordesman, Anthony H., *The Iran-Iraq War and Western Security 1984-87: Strategic Implications and Policy Operations*, London: Janes Information Group, 1987
- De Guttry, Andrea & Ronzitti, Natalino, *The Iran-Iraq War (1980-1988) and the Law of Naval Warfare: A Collection of Documents and Related Commentaries on Naval Practice*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993
- Dekker, Ige, *The Gulf War of 1980-1988: The Iran-Iraq War in International Legal Perspective*, Berlin: Springer, 1992
- Deora, M. S., & Grover, R., *Iran-Iraq conflict*, New Delhi : Anmol Publications, 1998

- El Azhary, M. S., *The Iran-Iraq War: An Historical, Economic and Political Analysis*, London: Routledge, Palgrave Macmillan, 1984
- El-Shazly, Nadia El-Sayed, , *The Gulf Tanker War: Iran and Iraq's Maritime Swordplay*, London: Macmillan Press, 1998
- Firzli, Nicola, *Iraq-Iran Conflict*, Paris: Editions du Monde Arabe, 1981
- Friedman, Alan, *Spider's Web: The Secret History of How the White House Illegally Armed Iraq*, New York: Bantam Books, 1993
- Gibson, Bryan R., *Covert Relationship: American Foreign Policy, Intelligence, and the Iran-Iraq War, 1980-1988*. Santa Barbara: Praeger Publisher, 2010
- Gieling, Saskia, *Religion and War in Revolutionary Iran*, London: I.B.Tauris, 1999
- Grummon, Stephen R, *The Iran-Iraq war: Islam embattled*, Santa Barbara: Praeger Publisher, 1982
- Hiro, Dilip, *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*, London: Grafton Books, 1989
- Hooton, E. R., & Navias, Martin S., *Tanker Wars: Assault on Merchant Shipping During the Iran-Iraq Crisis, 1980-88*, New York, London : I. B. Tauris, 1996
- Joyner, Christopher C., *The Persian Gulf War: Lessons for Strategy, Law, and Diplomacy*, New York: Greenwood Press, 1990
- Karsh, Efraim, *The Iran-Iraq War: A Military Analysis*, London: The International Institute for Strategic Studies, 1987
- Karsh, Efraim, *The Iran-Iraq War 1980-1988*, Oxford: Osprey Publishing, 2002
- Karsh, Efraim, *The Iran-Iraq War: Impact and implications*, Houndmills: Macmillan, 1989
- Woods, Kevin M. , Murray, Williamson , Nathan, Elizabeth A. , Sabara, Laila & Venegas, Ana M. , *Saddam's Generals: Perspectives on the Iran-Iraq War*, Alexandria: Institute for Defense Analysis, 2011
- Khosronejad, Pedram, *Unburied Memories, the Politics of Bodies of Sacred Defense Martyrs in Iran*, London and New York: Routledge, 2013
- Mofid, Kamran, *The Economic Consequences of the Gulf War*, London: Routledge, 1990
- Murray, Williamson & Woods, Kevin M., *The Iran-Iraq War: A Military and Strategic History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014
- Naff, Thomas, *Gulf Security and the Iran-Iraq War*, Washington, D.C. : National Defense University Press, 1985
- O'balance, Edgar , *The Gulf War*. London Brassey's, 1988:
- Pelletière, Stephen C., *The Iran-Iraq War: Chaos in a Vacuum*. Santa Barbara: Praeger Publisher, 1992
- Rajaei, Farhang, *Iranian Perspectives on the Iran-Iraq War*, Gainseville: University Press of Florida, 1997

- Rajaei, Farhang, *The Iran-Iraq War; The Politics of Aggression*, Gainesville: University Press of Florida, 1993
- Razoux, Pierre, *The Iran-Iraq War*, Translated by Nicholas Elliott, Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2015
- Saivetz, Carol R., *The Soviet Union and the Gulf in the 1980's*, Boulder : Westview Press, 1986
- Shemesh, Haim, *Soviet-Iraqi Relations, 1968-1988: In the Shadow of the Iraqi-Iran Conflict*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1992
- Souresrafil, Behrouz, *The Iran-Iraq war*, Plainview, New York: Guinan Lithographic Co. & London : C.C. Press Ltd, 1989
- Tahir-kheli, Shirin & Ayubi, SHaheen, *The Iran-Iraq War: New Weapons, Old Conflicts*, Santa Barbara: Praeger, 1983
- Tareq Aziz, *Iraq-Iran conflict: questions and discussions*, translated by Najj Al-Hadithi, London: Third World Center for Research and Publishing, 1981
- *The Iran-Iraq War and the first Gulf War*, London: Routledge, 2006
- Timmerman, Kenneth R., *The Death Lobby: How The West Armed Iraq*, New York: Bantam Books, 1992
- *United Nations and the Iran Iraq War*, Ford Foundation Conference Report, New York: Ford Foundation, 1987
- Woods, Kevin M., Murray, Williamson, Holaday, Thomas & Elkhamri, Mounir, *Saddam's War: An Iraqi Military Perspective of the Iran-Iraq War*, Washington: National Defense University, 2009
- Workman, W. Thom, *The Social Origins of The Iran-Iraq War*, Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 1994
- Zatarain, Lee Allen, *Tanker War: America's First Conflict with Iran, 1987-88*, Philadelphia: Casemate Publishers, 2009